IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 2, August 2026
Impact Factor: 8.2

श्रीमद्भागवते सुभाषितविचारस्य समकालीनजीवने पुरुषार्थपरकं महत्त्वम्

विश्वनाथ सरकार[1] and डॉ. विनीता शर्मा[2]

[1]शोधार्थी, संस्कृत-विभाग

[2]सहायक प्रोफेसर, संस्कृत-विभाग

मोनाड विश्वविद्यालय, हापुड़

सारांश

श्रीमद्भागवतपुराणं भारतीयसंस्कृतेः आध्यात्मिकदर्शनस्य नैतिकचिन्तनस्य च महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादिताः सुभाषितरूपाः विचाराः मानवजीवनस्य विविधपक्षान् धर्मम्, अर्थम्, कामम्, मोक्षं च सम्यक् प्रकाशयन्ति। भारतीयदर्शनपरम्परायां पुरुषार्थचतुष्टयं मानवजीवनस्य प्रमुखं लक्ष्यचतुष्टयम् इति स्वीकृतम् अस्ति। धर्मः जीवनस्य नैतिकाधारं निर्दिशति, अर्थः जीवननिर्वाहस्य समृद्धेः च साधनं भवति, कामः मानवीयाभिलाषाणां सौन्दर्यबोधस्य च प्रतिनिधित्वं करोति, मोक्षश्च आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य परमं लक्ष्यं सूचयति। श्रीमद्भागवतस्य विभिन्नेषु श्लोकेषु एतेषां पुरुषार्थानां स्वरूपं, मर्यादा, परस्परसंबन्धश्च विवेचितः अस्ति।
विशेषतः प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये धर्मस्य आध्यात्मिकपरिणतिः, तृतीयाध्याये अर्थस्य मर्यादा, सप्तमस्कन्धे लौकिकपुरुषार्थानां सन्दर्भः, एकादशस्कन्धे आत्मसंयमस्य वैराग्यस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। वर्तमानकाले भौतिकवादस्य, उपभोक्तृसंस्कृतेः, मानसिकतनावस्य, नैतिकसङ्कटस्य, सामाजिकविषमतायाश्च मध्ये भागवतस्य एते विचाराः जीवनस्य सन्तुलितदृष्टिं निर्मातुं साहाय्यं कुर्वन्ति। प्रस्तुतशोधपत्रे ग्रन्थाधारितस्य गुणात्मकविश्लेषणस्य माध्यमेन भागवते प्रतिपादितानां सुभाषितानां पुरुषार्थपरकं महत्त्वं समकालीनजीवनस्य सन्दर्भे विवेचितम् अस्ति।

मुख्य संकेतकः - श्रीमद्भागवतम्, सुभाषितविचारः, पुरुषार्थचतुष्टयम्, धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः, समकालीनजीवनम्, नैतिकमूल्यानि, आध्यात्मिकचिन्तनम्।

IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 2, August 2026 Impact Factor: 8.2

परिचय

भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कृतवाङ्मयस्य स्थानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। संस्कृतसाहित्ये न केवलं काव्यसौन्दर्यस्य आध्यात्मिकानुभूतेश्च वर्णनं दृश्यते, अपितु मानवजीवनस्य नैतिकव्यवहारस्य सामाजिकदायित्वस्य च गम्भीरं विवेचनम् अपि प्राप्यते। वेदाः, उपनिषदः, महाभारतम्, भगवद्गीता, पुराणानि च भारतीयजीवनदर्शनस्य विविधपक्षान् उद्घाटयन्ति। एतेषु श्रीमद्भागवतपुराणं भक्तेः, ज्ञानस्य, वैराग्यस्य, धर्मस्य, सदाचारस्य च समन्वितं प्रतिपादनं करोति।

श्रीमद्भागवतस्य वैशिष्ट्यं तस्य आध्यात्मिकदृष्टौ निहितम् अस्ति। अयं ग्रन्थः मानवजीवनस्य परमं प्रयोजनं केवलं भौतिकसमृद्धौ न स्थापयति, अपितु अन्तःकरणस्य शुद्धौ, आत्मसन्तोषे, भगवद्भक्तौ, परहितभावनायां च पश्यति। प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये कथितम्: -

"स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति॥"

(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6)

अस्य श्लोकस्य आशयः अस्ति यत् मानवजीवनस्य श्रेष्ठः धर्मः सः, येन निष्कामा निरन्तरा च भक्तिः उत्पद्यते तथा अन्तःकरणं प्रसन्नतां प्राप्नोति। अत्र धर्मस्य मूल्याङ्कनं केवलं बाह्यकर्मकाण्डेन न क्रियते, अपितु आन्तरिकपरिवर्तनस्य आधारेण भवति।

अद्यतनजीवने विज्ञानस्य, प्रौद्योगिक्याः, आर्थिकविकासस्य, वैश्वीकरणस्य च प्रभावः निरन्तरं वर्धते। तथापि मानसिकाशान्तिः, नैतिकमूल्यानां क्षयः, पर्यावरणसङ्कटम्, सम्बन्धानां दुर्बलता, अतृप्तिः च समाजे दृश्यन्ते। एतादृशे परिवेशे प्राचीनभारतीयग्रन्थानां पुनरध्ययनं केवलं सांस्कृतिकदृष्ट्या न, अपितु नैतिकदार्शनिकदृष्ट्या अपि उपयोगी भवति। श्रीमद्भागवतस्य सुभाषितानि मनुष्यं विवेकपूर्णजीवनाय, मर्यादितोपभोगाय, उत्तरदायित्वपूर्णव्यवहाराय, आत्मोन्नतये च प्रेरयन्ति।

भारतीयदर्शनस्य पुरुषार्थसिद्धान्ते धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः इति चत्वारः प्रमुखाः पुरुषार्थाः स्वीकृताः सन्ति। एते न केवलं पृथक्-पृथक् जीवनलक्ष्याणि, अपितु परस्परसम्बद्धानि आयामानि सन्ति। धर्मः अर्थकामयोः नैतिकमर्यादां निर्धारयति, अर्थः कामस्य धर्मसम्मतपूर्तौ सहायकः भवति, कामः मानवीयजीवनस्य स्वाभाविकाभिलाषान् सूचयति, मोक्षश्च आसक्तेः अतिक्रमणं तथा आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यं प्रकाशयति। भागवतदृष्ट्या एतेषां पुरुषार्थानां समन्वयः मानवजीवनस्य सन्तुलनाय आवश्यकः अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 2, August 2026 Impact Factor: 8.2

अतः प्रस्तुतशोधस्य मुख्योद्देश्यं श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां सुभाषितविचाराणां पुरुषार्थचतुष्टयस्य च सम्बन्धस्य अध्ययनं कृत्वा तेषां समकालीनजीवने प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम् अस्ति।

शोधस्य उद्देश्याः

1. श्रीमद्भागवतपुराणे प्रतिपादितानां प्रमुखसुभाषितविचाराणाम् अध्ययनम्।
2. भागवतस्य नैतिकदृष्ट्या पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्वरूपस्य विश्लेषणम्।
3. धर्मार्थकाममोक्षाणां परस्परसम्बन्धस्य विवेचनम्।
4. आधुनिकजीवने भागवतीयविचाराणां नैतिकसामाजिकोपयोगस्य परीक्षणम्।
5. भौतिकसमृद्धेः आध्यात्मिकसन्तोषस्य च मध्ये सन्तुलनस्य आवश्यकतायाः प्रतिपादनम्।
6. समकालीनजीवनस्य समस्यासु भागवतस्य विचारानां सम्भावितप्रासङ्गिकतायाः मूल्याङ्कनम्।

शोधप्रश्नाः

1. श्रीमद्भागवते सुभाषितविचाराः मानवजीवनस्य लक्ष्यं कथं निरूपयन्ति?
2. पुरुषार्थचतुष्टयस्य नैतिकाधाररूपेण धर्मस्य किं महत्त्वम् अस्ति?
3. आर्थिकविकासस्य इच्छापूर्तेः च सन्दर्भे भागवतस्य दृष्टिः का अस्ति?
4. मोक्षस्य आध्यात्मिकसंकल्पना आधुनिकमानवस्य जीवनदृष्टिं कथं प्रभावितुं शक्नोति?
5. भागवतीयमूल्यानि आधुनिकसमाजस्य नैतिकसामाजिकसमस्यानां समाधानचिन्तने कथं सहायकानि भवितुम् अर्हन्ति?

शोधपद्धतिः

अस्मिन् शोधपत्रे गुणात्मकवर्णनात्मकविश्लेषणात्मकपद्धतिः स्वीकृता अस्ति। अध्ययनस्य प्राथमिकस्रोतः श्रीमद्भागवतपुराणस्य मूलश्लोकाः सन्ति। विशेषतः प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्यायः, तृतीयाध्यायः, सप्तमस्कन्धः तथा एकादशस्कन्धः अध्ययनस्य प्रमुखाधाराः सन्ति। सहायकस्रोतोरूपेण भागवतस्य उपलब्धाः अनुवादाः, भाष्यपरम्परायाः सामग्री, हिन्दुधर्मनीतिसम्बद्धं आधुनिकशैक्षिकसाहित्यं च विचारितम् अस्ति।

श्लोकानां चयनं पुरुषार्थचतुष्टयेन, नैतिकमूल्यैः, आत्मसंयमेन, सन्तोषेण, भक्त्या, वैराग्येण च तेषां सम्बन्धस्य आधारेण कृतम्। ततः तेषां भावार्थस्य समकालीनजीवनस्य सन्दर्भे व्याख्या कृता। अयं शोधः ग्रन्थाधारितः अस्ति; अतः अत्र न कापि क्षेत्रीयसर्वेक्षणपद्धतिः, न च सांख्यिकीयनिष्कर्षाः प्रयुक्ताः। प्रस्तुतव्याख्या ग्रन्थस्य नैतिकदार्शनिकविचाराणां आधुनिकसन्दर्भे आलोचनात्मकं पुनर्पठनम् अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 2, August 2026
Impact Factor: 8.2

श्रीमद्भागवते सुभाषितविचारस्य स्वरूपम्

सुभाषितं नाम संक्षिप्तं, सारगर्भितं, शिक्षाप्रदं च वचनम्, यस्मिन् जीवनोपयोगिनी प्रज्ञा, नैतिकदृष्टिः, अनुभूतिजन्यं ज्ञानं च निहितं भवति। श्रीमद्भागवते सुभाषितविचाराः केवलं भाषिकसौन्दर्यस्य प्रदर्शनाय न सन्ति, अपितु मानवस्य आचरणं, चिन्तनं, जीवनलक्ष्यं च परिष्कर्तुं प्रयोजनवन्तः सन्ति।

भागवतस्य प्रथमस्कन्धे धर्मस्य आध्यात्मिकपरिणतिः प्रतिपादिता अस्ति। तृतीयाध्याये धर्मार्थकामानां प्रयोजनं विवेचितम् अस्ति। सप्तमस्कन्धे प्रह्लादस्य शिक्षाप्रसङ्गे लौकिकधर्मस्य, अर्थस्य, कामस्य च उल्लेखः दृश्यते। एकादशस्कन्धे आत्मज्ञानस्य, वैराग्यस्य, इन्द्रियनिग्रहस्य, साधुसङ्गस्य च महत्त्वं विस्तरेण प्रतिपादितम् अस्ति।

एते विचाराः जीवनस्य बाह्यसाधनानां महत्त्वं न निषेधयन्ति, किन्तु तेषां समुचितप्रयोगस्य आवश्यकतां बोधयन्ति। धनं, सुखं, सामाजिकप्रतिष्ठा च जीवनस्य साधनानि भवितुम् अर्हन्ति; परन्तु यदि तेषां प्राप्तिः अनैतिकव्यवहारेण, लोभेन, हिंसया अथवा परपीडया भवति, तर्हि जीवनस्य नैतिकसन्तुलनं नश्यति। अतः भागवतस्य शिक्षायाः एकः महत्त्वपूर्णः पक्षः साधनानां शुद्धिः तथा लक्ष्यस्य विवेकपूर्णता अस्ति।

एडेल्मैन् (2022) भागवतपरम्परायाः व्याख्यानां सन्दर्भे भक्तियोगस्य, ज्ञानयोगस्य, कर्मयोगस्य च नैतिकसम्बन्धान् विवेचयति। तस्य अध्ययनं दर्शयति यत् भागवतस्य भक्तिविचारः केवलम् आध्यात्मिकानुभवस्य विषयः न, अपितु आचरणस्य, प्रेरणायाः, कर्तव्यबोधस्य च चर्चया सह सम्बद्धः अस्ति। एषा दृष्टिः भागवतस्य सुभाषितविचाराणां पुरुषार्थपरकं महत्त्वं अवगन्तुं सहायकं भवति।

भागवतस्य प्रमुखसुभाषितानां समकालीनविश्लेषणम्

1. धर्मस्य सर्वोच्चता तथा आत्मसन्तोषः

"स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति॥"
(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6)

अयं श्लोकः धर्मस्य आन्तरिकं प्रयोजनं प्रकाशयति। धर्मः केवलं सामाजिकस्वीकृतेः अथवा बाह्याचारस्य साधनं न, अपितु अन्तःकरणस्य परिष्कारस्य मार्गः अस्ति। आधुनिकजीवने मनुष्यः अनेकानि लक्ष्याणि साधयति, किन्तु बाह्यसफलतायाः प्राप्त्यनन्तरमपि असन्तोषम् अनुभवति। अत्र श्लोकः आन्तरिकसन्तोषस्य, निष्कामसेवायाः, आध्यात्मिकमूल्यानां च महत्त्वं स्मारयति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 2, August 2026
Impact Factor: 8.2

अस्य विचारस्य सामाजिकप्रयोगः सेवाभावयुक्ते नेतृत्वे, सहकर्मिणां प्रति सम्मानपूर्णव्यवहारे, पारिवारिकसौहार्दे, निष्पक्षनिर्णये च दृश्यते। यदा धर्मः केवलं स्वार्थसाधनस्य उपकरणं न भवति, तदा सः जीवनस्य नैतिकाधारं निर्माति।

2. अर्थस्य नैतिकमर्यादा

"धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः॥"
(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.9)

अयं श्लोकः अर्थस्य सीमितं प्रयोजनं निरूपयति। आर्थिकसमृद्धिः आवश्यकास्ति, किन्तु धनस्य अर्जनं तथा उपभोगः विवेकपूर्णः भवेत्। धनं यदि अनैतिकप्रतिस्पर्धायाः, शोषणस्य, पर्यावरणविनाशस्य वा साधनं भवति, तर्हि तस्य सामाजिकमूल्यं क्षीयते।

आधुनिकव्यापारक्षेत्रे पारदर्शिता, श्रमिकानां सम्मानः, न्याय्यवेतनम्, पर्यावरणीयदायित्वम्, उपभोक्तृहितस्य संरक्षणं च अस्य विचारस्य व्यावहारिकरूपाणि सन्ति। अतः भागवतस्य सन्देशः आर्थिकविकासस्य विरोधी न, अपितु नैतिकतया निर्देशितस्य विकासस्य समर्थकः इति व्याख्यातुं शक्यते।

3. ज्ञानवैराग्ययोः महत्त्वम्

"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम्॥"
(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.7)

अस्मिन् श्लोके ज्ञानस्य वैराग्यस्य च सम्बन्धः प्रतिपादितः अस्ति। ज्ञानं मनुष्याय उचितानुचितयोः भेदं ज्ञापयति, वैराग्यं च अनावश्यकासक्तिं नियन्त्रयितुं साहाय्यं करोति। आधुनिकजीवने सूचनानां प्रचुरता अस्ति, किन्तु सूचना एव विवेकपूर्णज्ञानस्य पर्यायः न भवति। अतः तथ्यज्ञानस्य नैतिकविवेकस्य च समन्वयः आवश्यकः।

डिजिटलमाध्यमानां अत्यधिकप्रयोगे, सामाजिकमाध्यमेषु तुलनायाः प्रवृत्तौ, उपभोक्तृवस्तूनां निरन्तराकाङ्क्षायां च वैराग्यस्य व्यावहारिकमहत्त्वं दृश्यते। वैराग्यस्य अर्थः सर्वेषां कर्तव्यानां परित्यागः न, अपितु वस्तूनां प्रति अस्वस्थनिर्भरता निवारयित्वा विवेकपूर्वकं जीवनयापनम् अस्ति।

4. परहितभावना तथा व्यापककल्याणम्

श्रीमद्भागवते भक्तिः, दया, साधुसङ्गः, सदाचारः, अहङ्कारत्यागः च विविधप्रसङ्गेषु प्रतिपादिताः सन्ति। एते विचाराः मानवस्य नैतिकविकासं सामाजिकसमरसतां च समर्थयन्ति। यद्यपि सर्वेषां श्लोकानां अर्थः एकरूपेण

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 2, August 2026
Impact Factor: 8.2

न भवति, तथापि भागवतस्य अनेकाः शिक्षाः स्वार्थपरतायाः स्थाने सेवाभावं, अहङ्कारस्य स्थाने विनयं, द्वेषस्य स्थाने सद्भावं च प्रोत्साहयन्ति।

आधुनिकसमाजे सामाजिकविषमता, वृद्धानां उपेक्षा, दुर्बलवर्गाणां समस्याः, पर्यावरणीयचिन्ताः च परहितभावनायाः आवश्यकता दर्शयन्ति। धर्मस्य सामाजिकरूपं तदा सार्थकं भवति यदा सः न्यायपूर्णव्यवहारं, करुणां, सहयोगं, उत्तरदायित्वं च जनयति।

समकालीनजीवने पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्रासङ्गिकता

1. नैतिकमूल्यानां संरक्षणम्

आधुनिकसमाजे व्यावसायिकसफलता, प्रतिस्पर्धा, आर्थिकलाभः च अनेकदा प्रमुखस्थानं प्राप्नुवन्ति। एतादृशे परिवेशे धर्माधारितं जीवनदर्शनं सत्यनिष्ठायाः, न्यायस्य, कर्तव्यपालनस्य च महत्त्वं पुनः स्मारयति। भागवतस्य शिक्षाः व्यक्तिं स्वलाभस्य सीमां अतिक्रम्य सामाजिकदायित्वं विचारयितुं प्रेरयन्ति।

2. आर्थिकविकासस्य सन्तुलितदृष्टिः

अर्थः मानवजीवनस्य अनिवार्यः पुरुषार्थः अस्ति। तथापि आर्थिकसमृद्धिः नैतिकतया तथा सामाजिकदायित्वेन सह सम्बद्धा भवेत्। धनार्जनस्य प्रक्रिया न्यायपूर्णा भवेत्, संसाधनानां उपयोगः विवेकपूर्णः भवेत्, आर्थिकलाभः समाजस्य व्यापकहितेन सह समन्वितः भवेत्। एषा दृष्टिः सततविकासस्य, उत्तरदायीव्यवसायस्य, संसाधनसंरक्षणस्य च आधुनिकचर्चाभिः सह संवादं कर्तुं शक्नोति।

3. इच्छानां नियमनम् तथा उपभोक्तृवादः

उपभोक्तृसंस्कृतिः नूतनवस्तूनां, विलासितायाः, सामाजिकप्रतिष्ठायाः च निरन्तराकाङ्क्षां वर्धयति। भागवतस्य वैराग्यसम्बद्धः विचारः इच्छानां विवेकपूर्णनियमनस्य आवश्यकतां दर्शयति। एतत् न सर्वान् आनन्दान् निषेधयति, न च जीवनस्य स्वाभाविकाभिलाषान् अस्वीकरोति। अपितु उपभोगस्य मर्यादा, संसाधनानां उत्तरदायीप्रयोगः, आत्मसन्तोषस्य विकासः च प्रोत्साहयति।

4. मानसिकशान्तिः तथा आत्मचिन्तनम्

मानसिकतनावः, प्रतिस्पर्धा, भविष्यचिन्ता, सामाजिकतुलना च आधुनिकजीवनस्य प्रमुखाः अनुभवाः सन्ति। भागवतस्य आत्मचिन्तनम्, भक्तिः, साधुसङ्गः, वैराग्यम्, विवेकः च मनुष्यस्य आन्तरिकजीवनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति। एते विचाराः आध्यात्मिकसाधनायाः अथवा व्यक्तिगतचिन्तनस्य प्रेरणारूपेण उपयोगिनः भवितुम्

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 2, August 2026
Impact Factor: 8.2

अर्हन्ति। तथापि एतेषां आधारेण आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यसमस्याणां सर्वेषां समाधानं भवति इति वैज्ञानिकदृष्ट्या निष्कर्षः न करणीयः।

5. पारिवारिकजीवनं सामाजिकसमरसता च

धर्मस्य व्यवहारिकरूपं कर्तव्यपालने, परस्परविश्वासे, ज्येष्ठानां सम्मानने, बालानां संरक्षणे, स्त्रीपुरुषयोः सम्मानपूर्णसम्बन्धे, सामाजिकसहयोगे च प्रकटते। कामस्य मर्यादितं स्वरूपं प्रेम्णः, स्नेहस्य, सौहार्दस्य च विकासाय सहायकं भवति। अर्थस्य समुचितः उपयोगः परिवारस्य आवश्यकतानां पूर्तिं करोति। एवं पुरुषार्थचतुष्टयस्य समन्वितदृष्टिः पारिवारिकजीवनस्य सन्तुलनं समर्थयितुं शक्नोति।

6. शिक्षा तथा व्यक्तित्वविकासः

शिक्षा केवलं रोजगारप्राप्तेः साधनं न, अपितु विवेकस्य, चरित्रस्य, सामाजिकदायित्वस्य च विकासस्य माध्यमम् अपि अस्ति। भागवतस्य सुभाषितविचारान् शिक्षायां सम्मिलितं कृत्वा सत्यनिष्ठा, आत्मसंयमः, करुणा, उत्तरदायित्वं, नैतिकनिर्णयक्षमता च चर्चितुं शक्यन्ते। एतादृशं अध्ययनं धार्मिकोपदेशरूपेण एव न, अपितु भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः आलोचनात्मकाध्ययनरूपेण अपि आयोजितुं शक्यते।

पुरुषार्थचतुष्टयस्य परस्परसम्बन्धः

पुरुषार्थचतुष्टयं पृथक्-पृथक् लक्ष्याणां सूचीमात्रं नास्ति। एतेषां परस्परसम्बन्धः मानवजीवनस्य समग्रतां प्रकाशयति। धर्मः अर्थस्य अर्जनं तथा कामस्य पूर्तिं नैतिकमर्यादया नियन्त्रयति। अर्थः जीवनस्य भौतिकावश्यकतानां पूर्तये आवश्यकः अस्ति। कामः जीवनस्य भावनात्मकं सौन्दर्यात्मकं च पक्षं प्रतिनिधित्वं करोति। मोक्षः एतेषां सर्वेषां मध्ये आसक्तेः, अहङ्कारस्य, अविवेकस्य च अतिक्रमणस्य आध्यात्मिकदिशां सूचयति।

भागवतस्य विशेषता एषा अस्ति यत् तत्र लौकिकजीवनस्य समस्याः आध्यात्मिकदृष्ट्या विचार्यन्ते। अर्थः तथा कामः जीवनात् बहिष्कर्तव्यौ न, किन्तु तौ विवेकपूर्णरीत्या नियोजनीयौ। धर्मः केवलं बाह्यनियमः न, अपितु अन्तःकरणस्य शुद्ध्या सम्बद्धः। मोक्षः केवलं भविष्यकालीनं लक्ष्यं न, अपितु वर्तमानजीवने अपि अनासक्तेः, आत्मज्ञानस्य, शान्तेः च साधनरूपेण चिन्तयितुं शक्यते।

अत्र एकः महत्त्वपूर्णः भेदः अपि अवगन्तव्यः। सामान्यभारतीयपुरुषार्थसिद्धान्ते धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति, किन्तु श्रीमद्भागवतस्य भक्तिप्रधानदृष्टौ भगवद्भक्तेः विशेषं स्थानं दृश्यते। अतः भागवतस्य व्याख्यायां पुरुषार्थचतुष्टयं केवलं समानस्तरीयलौकिकलक्ष्यचतुष्टयरूपेण न, अपितु आध्यात्मिकपरिणतिं प्रति उन्मुखस्य जीवनमार्गस्य सन्दर्भे अपि अवगन्तव्यम्। Edelmann (2022) भागवतपरम्परायां भक्तेः

नैतिकमहत्त्वं तथा कर्मज्ञानयोः सह तस्य सम्बन्धं विश्लेषयति। एतत् भागवतस्य पुरुषार्थपरकव्याख्यायाः महत्त्वपूर्णं आधुनिकशैक्षिकपृष्ठभूमिं प्रददाति।

आलोचनात्मकविमर्शः

श्रीमद्भागवतस्य सुभाषितविचाराः समकालीनजीवने नैतिकविवेकस्य, आत्मसंयमस्य, सेवाभावस्य, सन्तोषस्य च विकासाय उपयोगिनः सन्ति। तथापि तेषां आधुनिकप्रयोगः विचारपूर्वकः भवेत्। प्राचीनग्रन्थस्य प्रत्येकं कथनं आधुनिकसामाजिकपरिस्थितौ यथावत् आरोपयितुं न शक्यते। ग्रन्थस्य ऐतिहासिकं, धार्मिकं, दार्शनिकं च सन्दर्भं ज्ञात्वा तस्य शिक्षाणां विवेचनं करणीयम्।

प्रथमम्, धर्मस्य व्याख्या न्यायेन, सत्येन, अहिंसया, परहितेन च सह सम्बद्धा भवेत्; सा अन्येषां अधिकाराणां उपेक्षायाः साधनं न भवेत्। द्वितीयम्, अर्थस्य मर्यादा प्रतिपादयन्तः विचाराः आर्थिकविकासस्य निषेधार्थं न प्रयोजनीयाः। आर्थिकसुरक्षा, आजीविका, सामाजिककल्याणं च मानवजीवनस्य वास्तविकाः आवश्यकताः सन्ति। तृतीयम्, वैराग्यस्य अर्थः सामाजिकदायित्वात् पलायनं न भवेत्। चतुर्थम्, मोक्षस्य आध्यात्मिकसंकल्पना तथा आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यस्य चिकित्सकीयदृष्टिः परस्परं भिन्नक्षेत्राणि सन्ति; अतः तयोः सम्बन्धः सावधानतया विवेचनीयः।

Edelmann (2022) इत्यस्य अध्ययनं भागवतपरम्परायां भक्तेः नैतिकप्रतिपादनस्य ऐतिहासिकव्याख्यां करोति। अस्य अध्ययनस्य आधारात् भागवतस्य विचारान् आधुनिकनीतिशास्त्रे प्रयोजयितुं सम्भावना दृश्यते, किन्तु तेषां समकालीनप्रासङ्गिकतायाः परीक्षणं केवलं धार्मिकश्रद्धया न, अपितु तर्कपूर्णेन, सन्दर्भसंवेदनशीलया च पद्धत्या करणीयम्।

अतः श्रीमद्भागवतस्य सुभाषितविचाराणां आधुनिकमहत्त्वं तेषां अन्धस्वीकारे न, अपितु तेषां नैतिकसारस्य सम्यगवगमने, विवेकपूर्णप्रयोगे, सामाजिकपरिणामानां आलोचनात्मकमूल्याङ्कने च निहितम् अस्ति।

उपसंहारः

श्रीमद्भागवतपुराणं भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति, यस्मिन् मानवजीवनस्य आध्यात्मिकं, नैतिकं, सामाजिकं च स्वरूपं समन्वितरूपेण प्रतिपादितम् अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य सुभाषितविचाराः मनुष्यं केवलं भौतिकलक्ष्याणां प्राप्तये न, अपितु विवेकपूर्णजीवनाय, आत्मसंयमाय, सदाचाराय, परहितभावनायै च प्रेरयन्ति। पुरुषार्थचतुष्टयस्य धर्मार्थकाममोक्षरूपं स्वरूपं जीवनस्य विविधावश्यकतानां सन्तुलितं दर्शनं प्रददाति।

धर्मः नैतिकजीवनस्य आधारः, अर्थः भौतिकावश्यकतानां पूर्तेः साधनम्, कामः मानवीयाभिलाषाणां मर्यादितं स्वरूपम्, मोक्षश्च आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य लक्ष्यं भवति। भागवतस्य दृष्ट्या एतेषां पुरुषार्थानां मूल्यं तदा सार्थकं

भवति यदा ते विवेकपूर्णरीत्या परस्परं समन्विताः भवन्ति तथा जीवनं व्यापककल्याणस्य दिशि प्रेरयन्ति। विशेषतः 1.2.6, 1.2.7, 1.2.9 इत्येते श्लोकाः धर्मस्य आन्तरिकं प्रयोजनं, ज्ञानवैराग्ययोः महत्त्वं, अर्थकामयोः नैतिकमर्यादां च प्रकाशयन्ति।

समकालीनजीवने भागवतस्य शिक्षाः नैतिकनेतृत्वस्य, उत्तरदायीधनार्जनस्य, इच्छानां विवेकपूर्णनियमनस्य, पारिवारिकसौहार्दस्य, आत्मचिन्तनस्य च सन्दर्भे पुनर्विचारणीयाः सन्ति। तथापि प्राचीनविचाराणां आधुनिकप्रयोगः आलोचनात्मकबोधेन सह भवेत्। एते विचाराः आधुनिकसमस्यासु स्वयमेव सर्वसमाधानं न प्रददति, किन्तु नैतिकनिर्णयाय, आत्मपरीक्षणाय, सामाजिकदायित्वस्य बोधाय च महत्त्वपूर्णं वैचारिकाधारं निर्मातुं शक्नुवन्ति।

अन्ततः वक्तुं शक्यते यत् श्रीमद्भागवते सुभाषितविचारस्य पुरुषार्थपरकं महत्त्वं मानवजीवनस्य समग्रतायां निहितम् अस्ति। एषः ग्रन्थः भौतिकसफलतां आध्यात्मिकविकासेन, व्यक्तिगतसन्तोषं सामाजिककल्याणेन, इच्छापूर्तिं नैतिकमर्यादया च संयोजयितुं प्रेरयति। अतः श्रीमद्भागवतस्य सुभाषितविचाराः समकालीनमानवस्य मूल्याधारितजीवननिर्माणे महत्त्वपूर्णं दार्शनिकं नैतिकं च मार्गदर्शनं प्रदातुं शक्नुवन्ति।

सन्दर्भ सूची

1. एडलमैन, जे (2022). हिन्दुनीतिपरीक्षा : भागवतपुराणभाष्येषु त्रयः योगाः। धार्मिक नैतिकता के जर्नल, 50 (1), 40-59.

2. व्यासः । (न.द.)। श्रीमद्भागवतम् (कन्टो १, अध्याय २, श्लोक ६ – ९; कान्टो ७, अध्याय ५, श्लोक ५२)। मूल पाठः १.

3. भट्टाचार्य, एस (1947). भागवतपुराणे [डॉक्टरेट् शोधप्रबन्धः, प्राच्य-आफ्रिका-अध्ययन-विद्यालयः, लण्डन्-विश्वविद्यालयः] काश्चन दार्शनिकसमस्याः ।

4. वेदबसे । (न.द.-क) । श्रीमद्भागवत 1.2.6–7.

5. वेदबसे । (न.द.-ख)। श्रीमद्भागवत 1.2.9.

6. वेदबसे । (न.द.-ग) । श्रीमद्भागवत 7.5.52.